

Manayev A. Yu. Historical and cultural reservations of Crimea: monument preserving activities and perspectives

Experience of historical and cultural reservations of Crimea in sphere of preservation of monuments is studied and summerized. Carrying out by reservations of rescue-archaeological researches, realization of repair-restoration works is analyzed. Measures on improvement of their activity in sphere of protection of monuments are offered.

Key words: Crimea, preservation of cultural heritage, historical and cultural reservations.

С.М. ОСАДЧИЙ

**Питання вивчення полів битв
козацької доби в Україні**

У статті розглядаються питання вивчення однієї з категорій пам'яток військової історії України – полів битв. Пропонується застосування комплексу методик, які дозволять створити найбільш інформативні карти полів, де відбувалися битви.

Ключові слова: поля битв, методика, картографування

Вивчення подій, пов'язаних з місцями крупних битв має багаті наукові традиції. В українській історії відбулося чимало битв, де українці протистояли ворогу або билися між собою. Переважна більшість таких подій описана у хроніках, літописах і документах, складених очевидцями й учасниками подій. Велика кількість битв відбулася на території України в XVI–XVII ст. – у хроніках описані події козацьких повстань проти польської шляхти, виступи козаків і поляків проти татар і турок, війни між Московською державою та Річчю Посполитою, що відбувалися на нашій землі.

Підчас вивчення полів, на яких відбулися битви, слід вирішити кілька питань. Насамперед, це проблема локалізації місця бою, а також чисельність і склад військ й перебіг самої битви.

На відміну від місця бою, що відбувся – скажімо – біля фортеці, методи дослідження місця поля бою дещо різняться. Так, у разі, якщо місце битви локалізовано не чітко чи локалізація викликає сумніви, слід провести порівняльний аналіз тексту з реальною місцевістю. Майже всі писемні повідомлення, щодо місць битви мають описи гідронімів, населених пунктів, урочищ і особливостей рельєфу.

Попереднє дослідження місцевості можна здійснювати на топографічних картах, масштабом не більше 1:100000. На таких картах позначені основні водні об'єкти, населені пункти й урочища.

У разі, якщо місце, де відбулася битва, не викликає сумнівів, слід провести роботи з фіксації рельєфу. Зважаючи на факт, що місця битв зазвичай охо-

плюють площу, яка перевищує кілька сот гектарів, слід застосовувати методи зйомки великих площ. Для цього найбільш ефективним є застосування супутникових знімків високої якості зображення. Такі знімки можуть стати основою, на яку в майбутньому будуть нанесені всі дані, які стосуються самої битви.

Однак, супутниковий знімок не відображає рельєфу місцевості. Наявність даних про висоти, низини й заболочені ділянки часто є вкрай важливими у вирішенні питань реконструкції певних питань. Для отримання даних матриці висот можна використовувати електронний тахеометр із розташуванням пікетів через 50 або 100 м. Така зйомка дасть можливість відтворити на карті особливості рельєфу. В разі, коли битва відбувалася на рівній місцевості, особливу увагу слід приділити визначенню домінуючих висот. Для цього окремі ділянки поля битви можна знімати більш детально з відтворенням конфігурації підвищень і бугрів – у таких місцях часто розташовувалися артилерійські позиції. Навіть підвищення у кілька метрів над полем битви дозволяло збільшити дальність пострілу з гармати майже на сотню метрів.

Зазвичай для битви обиралися рівна місцевість, що дозволяло використовувати кінноту й вести прицільний вогонь з ручної вогнепальної зброї. Наявність ярів і заболочених ділянок заправи значно утруднювала пересування військ, особливо кінноти. Тому нанесення таких ділянок на карту дозволить коригувати маршрути пересування кінноти. Заболочені ділянки та яри можна перенести з топографічної карти, або нанести їх на карту, обстеживши безпосередньо. Особисте обстеження водних об'єктів важливе тому, що через клімат і антропогенний фактор, русла річок і струмків змінювалися або взагалі зникли. Вивчаючи місцевість, дослідник має змогу коригувати рельєф і конфігурацію водних об'єктів на карті. Під час нанесення на карту слід зауважити в легенді, що даний об'єкт існував у минулому, але відсутній зараз. Те саме стосується ярів. Неглибокі яри, які в XVII ст. могли бути перепоною на шляху кінноти, з часом могли бути розорані, що сприяє їх вирівнюванню.

Після нанесення на карту основних об'єктів – рельєфу й водних об'єктів, слід вивчити розташування допоміжних елементів (бродів, курганів, місць оборони). Броди – важливий елемент у форсуванні річки чи струмка. Переважна частина бродів на великих і середніх річках відома й описана в «Книге Большому чертежу»; броди на малих річках і струмках згадуються епізодично, в контексті конкретних подій [1]. Процес локалізації місця броду або переправи, що існував понад 300 років тому, має включати дані про тип дна річки, рельєф берега та дані усних джерел. Зважаючи на минулий час, характер дна міг змінитися – там, де був брід, нині глибина може сягати кількох метрів. Тож треба враховувати характер рельєфу берега. В місцях, де знаходився брід, берег має бути більш похилий і мати зручний підхід до води. Часто – це довгий яр або пониження корінного берега, яке використовували для підйому на корінний берег.

Кургани, які розташовані в районі, де відбувалися бойові дії, слід обов'язково наносити на загальну карту. Кургани в XVII ст. не розорювалися й зберігали свою початкову висоту та крутизну схилів. Насипи часто викорис-

товувалися як спостережний пункт, особливо ті, що мали висоту понад 3 м і розташовувалися безпосередньо в районі бойових дій. Курганні могилиники, які знаходяться безпосередньо на місці битви, могли впливати й на її перебіг. Кургани заважають розгортанню кавалерійської лави, коригуючи в такий спосіб напрям її дій. Тривалість битви часто не обмежувалася однією добою. В разі, якщо одна зі сторін переходила до оборони, часто зводилися захисні споруди. У багатьох випадках у якості оборонних споруд використовувалися вози, скріплені між собою. Такі випадки відомі за даними писемних джерел. Локалізація таких споруд проводиться, здебільшого, за даними писемних джерел – у разі, якщо опис битви досить детальний. Додатково слід використовувати дані рельєфу й археологічних досліджень. Оборонні споруди зводилися з максимально ефективним використанням природних перешкод – ярів, водних об'єктів тощо. Загальне розташування козацьких таборів, які зображені на гравюрах і картинах XVII–XVIII ст., було побудоване за певними принципами: тил і фланги часто захищали природні перешкоди, фронтальна частина була укріплена возами, на яких установлені легкі гармати та пищалі. З'ясування місця розташування фронтальних укріплень можливе завдяки нанесенню на карту знахідок боєприпасів. Знахідки наконечників стріл, куль і ядер позначають місця ведення вогню.

Після нанесення знахідок на карту необхідно вирахувати дальність пострілів із луків і вогнепальної зброї того періоду. Під час розрахунку дальності пострілу слід ураховувати середню дальність польоту кулі. При частій стрільбі через нагрівання ствола значно зменшувалася дальність і точність пострілу, – такий само ефект відбувається під час пострілу зі старої рушниці: канал ствола з часом збільшується, що впливає на дальність польоту кулі.

Часто під час спорудження укріплень перед возами міг бути викопаний рів. Він мав незначну глибину, значно поступаючись фортечним ровам. Для аналогії можна навести приклад розмірів рову тимчасового табору військ І. Виговського під Костянтиновом, яка не перевищувала 1,5 м [2]. З часом під впливом ерозії й оранки рови замулювалися, і на сьогодні на поверхні слідів таких ровів майже не залишається. Для виявлення подібних укріплень можна використовувати метод пошуку траншеями. Але часто через об'єктивні причини проводити археологічні розкопки на місцях битв неможливо. В такому разі можна застосувати метод геомагнітного сканування. Цей метод дозволяє виявити конфігурацію рову повністю, що значно доповнює загальну картину ведення оборони однією зі сторін військового конфлікту.

Рідше козаками на полі битв зводилися земляні вали. Такі укріплення будувалися за правилами і традиціями фортифікації XVII ст. Конфігурація валів мала чіткі геометричні форми – часто квадрат, прямокутник або багатокутник. На вершині валу встановлювався частокіл або габіони для захисту від обстрілу з боку нападаючої сторони. Реконструювати вигляд таких укріплень можна за допомогою малюнків і гравюр. Археологічні дослідження на території таких укріплень проводяться досить рідко й обмежуються виявленням і картографу-

ванням предметів озброєння та спорядження. В поєднанні з графічними джерелами це дає більш розширене уявлення про загальний устрій оборони.

У разі, якщо вали збереглися, навіть у сильно розораному стані їх можна зафіксувати за допомогою нівелювання поверхні. Мікронівелювання, яке може проводитися за допомогою як оптичних, так і електронних приладів, дає змогу зафіксувати підйом поверхні, навіть, до 20–30 см. Отримана матриця висот наноситься на карту, й за отриманими даними з'ясовується конфігурація та ширина укріплень. Оптимальним під час виконання таких робіт є застосування електронного тахеометра або системи GPS із точністю вимірювання до 1 см. Такі прилади дозволять нанести отримані результати на векторну карту.

Заключним етапом роботи над картою є нанесення маршрутів і шляхів пересування ворогуючих сторін. Зазвичай ці події описані в писемних джерелах – для реконструкції дій кожної з ворогуючих сторін ця інформація є базовою. Але часто у хроніках події описуються не очевидцями, а за інформацією, отриманою від третіх осіб. Під час реконструкції дій війська слід урахувати особливості дій трьох складових армії XVII ст.: піхоти, кавалерії, артилерії. Використання кожної зі складових мало свої традиції й правила. Для найбільш точного нанесення на карту маршрутів і маневрів окремих родів військ слід урахувати особливості рельєфу, пори року, коли відбувався бій, і кількісний склад війська. Часто чисельність війська за різними джерелами значно коливається. Для уточнення можна використати дані, які отримані під час картографування місця, де відбулася битва. Часто дані про кількість війська, що брало участь у битві, значно перебільшена з суб'єктивних причин (наприклад, через політичні уподобання хроніста або автора документу).

На базі розроблених обрахунків можна визначити, скільки може розташуватися піхоти (кінноти) на полі битви, враховуючи особливості рельєфу. В результаті кореляції між даними писемних джерел і результатами обчислень можна визначити орієнтовну кількість війська, яке брало участь у битві. Те саме стосується й визначення загальної кількості війська. Виходячи з розрахунку норм споживання харчів і води на одного вояка й коня, та порівнюючи ці норми із заселеністю території, де відбулася битва, можна скоригувати загальну чисельність війська.

1. Книга Большому Чертежу. Под ред. К.Н. Сербиной. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.
2. *Приймак В.В.* Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий. – Полтава, 2006. – С. 20.

Осадчий Е.Н. Вопросы изучения полей битв казацкой эпохи в Украине

Статья посвящена проблеме изучения полей битв, происходивших на территории Украины в эпоху средневековья. Предлагаются методы

и методики, позволяющие создавать наиболее информативные топографические карты, содержащие данные о происходивших событиях. Рассматриваются основные информационные составляющие происходивших боевых действий и предлагаются способы их картографирования.

Ключевые слова: поля битв, методика, картографирование

Osadchy Ye.N. Questions of researching battlefields of Cossack era in Ukraine

This summary is dedicated to the problem of researching battlefields which took place on the territory of Ukraine in the Middle Ages. We offer the methods and techniques that allow one to create the most informative topographic maps, containing statements about the event occurs. Considers the basic information components of the armed conflict, and suggests ways of mapping.

Key words: fields of battles, method, drawing a map